

ЗАХИСТ ПРАВ ЗАСУДЖЕНОГО ЯК ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН PRISONER'S RIGHTS PROTECTION AS A LEGAL PHENOMENON

Романов М.В., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена розгляду питання про феномен захисту прав засуджених. Розглянуто загальні положення захисту прав як окремого напрямку діяльності державних органів і окремих осіб. Зазначається, що визначення відповідного інституту на феноменологічному рівні значно відрізняє його від визначення як сукупності норм, що регулюють відповідну групу правовідносин. Підкреслено, що феноменологічний рівень має справу не з фактами, а із сутнісними властивостями явища.

Наведено визначення поняття захисту. Прیدілено увагу проведенню розмежування та визначення особливостей діяльності із захисту прав засуджених і зазначено, що захист прав засуджених має значні особливості як в історичних етапах становлення як доктринального положення, так і в загальній структурі суспільних відносин і відносин із захисту прав людини зокрема. Розглянуто співвідношення та зв'язок між поняттями захисту прав та їх забезпечення. Вказано на те, що захист прав є одним із засобів забезпечення, який перетворює відповідний інститут з декларації на реальні правовідносини. Підкреслено, що саме можливість захисту створює умови для існування, підтримання та гарантування відповідних правовідносин. Встановлено зв'язок між захистом прав засуджених та правовим статусом як базовою категорією, що лежить в основі визначення та розуміння елементів правового статусу і засобів його забезпечення.

Проведено екстраполяцію отриманих визначень на захист прав засуджених як правовий феномен. Водночас зазначається, що розуміння захисту прав засуджених як правового феномену у своїй основі має сукупність цінностей, декларацій, сподівань, очікувань, емоцій, амбіцій тощо. У результаті такого перенесення дійшли висновку, що, незважаючи на наявність норм, інститутів та практики здійснення захисту прав засуджених, натепер захист як правовий феномен не сформувався. Захист залишається правовим інститутом, який лише частково забезпечений належними механізмами не гарантує реалізації прав засудженого і підтримання його статусу в разі участі в інших правовідносинах.

Ключові слова: права засудженого, захист прав засудженого, правовий феномен, сутність захисту прав засудженого, гарантування прав засудженого, забезпечення прав засудженого.

The article is devoted to the issue of the prisoner's rights protection as a legal phenomenon. The protection of rights has been considered as a separate direction of activity of state bodies and official. It is indicated that the definition of the relevant institution at the phenomenological level is so different from its definition as a set of rules which regulate the relevant group of legal relationships. It is emphasized that the phenomenological level does not deal with facts, but with the essential properties of the phenomenon.

The definition of prisoner's rights protection is given. It's pay attention for determination of features of prisoner's rights protection activity. This features is manifested in historical stages of formation, doctrinal position and in general structure of public relations and relations on prisoner's rights protection. The relation and connection between the concepts of protection of rights and their provision are studied. It is pointed out that the protection of rights is one of the means of security, which turns the relevant institution of the declaration into a real legal relationship. It is emphasized that the possibility of protection creates the conditions for the existence, maintenance and guarantee of the relevant legal relationship. The prisoner's rights protection is mechanism of ensuring legal status of prisoners as a basic category which doing understandable real possibilities of prisoners was established.

The obtained definitions for the prisoner's rights protection as a legal phenomenon were extrapolated. It is noted that the understanding of the prisoner's rights protection as a legal phenomenon is based on a set of values, declarations, hopes, expectations, emotions, ambitions and more. As a result of such a transfer, it was concluded that despite the existence of norms, institutions and practices of prisoner's rights protection as a legal phenomenon has not been formed today in Ukraine.

Protection remains a legal institution that is only partially providing with mechanisms to ensure it and does not provide guarantees for the realization of the prisoner's rights and maintenance of his status in cases of participation in other legal relations.

Key words: prisoner's rights, prisoner's rights protection, legal phenomenon, essence of prisoner's rights protection, guarantee of prisoner's rights, ensuring prisoner's rights.

Захист прав людини нині є одним із найважливіших напрямів діяльності багатьох соціальних інституцій. Суспільні відносини динамічно змінюються та розвиваються, з'являються нові напрями діяльності, склад яких вимагає формування механізмів, які дозволять створювати безпечне середовище для реалізації прав людини в таких правовідносинах.

Однак залишаються і такі відносини, які мають значну історію але в нових умовах також потребують перегляду підходів до їх забезпечення і захисту. Серед них правовідносини з виконання і відбування кримінальних покарань, суб'єктами яких є засуджені.

Питання захисту прав засуджених останнім часом є предметом вивчення багатьох науковців. Причому цей субінститут розглядається не лише вченими-пенітенціаристами, а й фахівцями із кримінального, кримінального процесуального права тощо. Серед дослідників К.А. Автухов, О.М. Дроздов, О.В. Лисодед, Л.М. Москвич, М.В. Романов, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець та інші.

Однак зазвичай науковці розглядають порядок та механізми реалізації прав засуджених у контексті того або іншого інституту права або здійснюють порівняльний

аналіз реалізації прав засудженого в Україні та в інших країнах.

Метою цієї статті є огляд захисту прав засудженого як правового феномену. Нас цікавить вивчення самої категорії захисту прав засудженого, її змісту та впливу на правову дійсність. Такі дослідження дотепер не проводилися, питання про захист прав засуджених таким чином не висвітлювалося

Як було зазначено у статті «Історичні етапи становлення ідеї захисту прав засуджених», генеза феномену захисту прав засудженого демонструє іншу «механіку» розвитку і становлення порівняно із загальною доктриною захисту прав людини. Народжений як своєрідна протиположна вільному громадянину, носію гідності, прав та свобод, статус засудженого спочатку був чимось діаметрально протилежним [1, с. 175]. Це спостереження є важливим моментом, оскільки від самого початку одразу вказує на наявність різниці між захистом прав людини і захистом прав засудженого. Принаймні різниці, яка пов'язана із трансформаціями людської свідомості, яка вказувала на наявність процесу самоусвідомлення людською спільнотою самої себе.

Одразу необхідно зазначити, що у процесі розгляду захисту прав засуджених як правового феномену важливі усвідомлення та розуміння категорії «феномен». У цій статті я звернуся до цієї категорії в її гуссерлівському розумінні. У своїй праці «Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии» Е. Гуссерль зазначав, що чиста, або трансцендентальна, феноменологія отримує своє обґрунтування не як наука про факти, а як наука про сутності (як наука «ейдетична»), як наука, яка має намір констатувати виключно «пізнання сутності» – ніякі не «факти» [2, с. 8]. Уважаю, що такий підхід є цілком виправданим, оскільки навіть мовна конструкція «факт захисту прав засудженого» буде спрямовувати нас зовсім іншим шляхом дослідження і виводити радше не окремих випадок, у якому були або не були захищені права засудженого, і ми, відповідно, не зможемо отримати наукового знання про це явище.

Захист прав засуджених цікавить нас саме тому, що нині він набув ознак такого правового явища і навіть явища комплексного, яке має серйозні наслідки і вплив на правову та соціальну дійсність. Зокрема, захист прав засуджених безпосередньо пов'язаний із нормотворчістю, оскільки саме порушення прав засуджених, які захищаються в суді, у кінцевому підсумку, призводять до необхідності перегляду нормативних актів і ухвалення нових норм, які встановлюють нові правила поведінки із засудженими і стають гарантіями дотримання прав засудженого. Крім цього, захист прав засуджених впливає на формування та розвиток національної та міжнародної судової практики. Саме під час розгляду справ, пов'язаних із порушенням прав засуджених, виникає найбільше правових питань, які стосуються правового статусу людини та громадянина і статусу засудженого. З одного боку, це свідчить про те, що ця категорія справ набуває актуальності та нарощує питому вагу в загальній кількості справ, а з іншого, про те, що стан розвитку національного законодавства залишається досить низьким, оскільки засуджений усе ще не розглядається як повноцінний суб'єкт правовідносин, а радше як той, хто, навпаки, виключається з будь-яких правовідносин.

Захист прав засудженого нерідко призводить і до фінансових наслідків. Україна перебуває серед лідерів країн, проти яких подається найбільша кількість заяв до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Як зазначено на офіційному вебсайті Міністерства юстиції, на виконання рішень Європейського суду по суті скарг із державного бюджету було сплачено: у 2015 р. – 639 981 892,09 грн; у 2016 р. – 612 294 315,54 грн; у 2017 р. – 61 365,79 тис. грн; у 2018 р. – 32 646 827,39 грн. І хоча зрозуміло, що рішення ЄСПЛ далеко не завжди стосуються захисту прав засудженого, усе ж таки без засуджених, права яких порушені, становлять не менше 30% від загальної суми виплат із бюджету за рішеннями ЄСПЛ. На жаль, така статистика, яка б була у вільному доступі, органами державної влади не ведеться. Усе назване в сукупності завдає значного удару по іміджу нашої країни як на міжнародній арені, так і щодо сприйняття її власними громадянами.

Як бачимо, це явище спричиняє серйозні наслідки, тому потребує переосмислення і зміни підходів.

Адже ми повинні зрозуміти сутність захисту прав засудженого для того, щоб мати можливість здійснювати його ефективно і, відповідно до його ознак, формулювати положення, які регулюють правовий статус засудженого. Водночас необхідно пам'ятати, що правовий статус засудженого – це основна категорія, щодо неї захист прав засудженого є одним із засобів його забезпечення.

Класичним поглядом на поняття захисту у правовому сенсі можна визначити формулювання, яке наведено С.С. Алексєєвим. Науковець зазначає, що правовий захист – це державно-примусова діяльність, спрямована на поновлення порушеного права та забезпечення виконання юридичного обов'язку [3, с. 113].

Уважаю, що на це формулювання можна цілком спиратися, принаймні для того, щоб критично його переосмислити та скорегувати відповідно до галузі кримінально-виконавчого права і суспільних відносин загалом, які зазнали значних змін із того часу, коли С.С. Алексєєв писав свою працю.

Отже, бачимо такі суттєві ознаки, як активна діяльність; ця діяльність виходить від держави, її примусових механізмів, її метою є поновлення порушеного права або спонукання до виконання обов'язку. Нині очевидним є те, що не всі з наведених ознак притаманні захисту загалом і захисту прав засуджених зокрема.

Справді, на відміну від такої категорії, як забезпечення права, його захист має інший зміст, мету й ознаки. Захист, безумовно, передбачає діяльність. Як зазначено у тлумачному словнику, поняття «захист» пов'язано з дією, заступництвом, охороною, підтримкою [4]. Отже, сутність захисту полягає в активній діяльності, яка спрямована на підтримку існування чогось (якогось явища) у певних умовах людського буття. Це своєрідна зацікавленість у наданні надійності чомусь. У контексті права захист – це активна діяльність, пов'язана з підтримкою певних правовідносин.

Чи справді вона пов'язана з державним примусом? Якщо ми подивимось на сфери правовідносин, у яких найчастіше постає питання захисту, ми побачимо, що нині захист потрібен саме в тих «місцях», де суб'єкт взаємодіє з державними інституціями. Механізми захисту стають потрібними там, де правовідносини надто диспозитивні або недосконало врегульовані, або вимагають від суб'єктів та учасників високого рівня правосвідомості і правової культури. Самі механізми захисту далеко не завжди належать до примусових і не завжди мають примусовий порядок реалізації.

Під час розгляду відношення до державного примусу ми відзначаємо другу особливість захисту. Йдеться про використання певних механізмів. Ця ознака є важливою, оскільки вона виокремлює захист серед інших видів активної діяльності, метою якої є підтримання певних статусів або цінностей. Під час здійснення захисної діяльності необхідно використовувати конкретний арсенал прийнятних засобів захисту. Важливо це тому, що в разі недотримання такого напрямку, відсутності такої ознаки будемо мати справу з іншим явищем. Воно, у свою чергу, може мати ознаки нападу, свавілля, недозволених дій, перевищення меж захисту тощо. Отже, захист спирається на прийнятні механізми.

Стосовно мети захисту можна сказати, що вона залишається тією самою протягом усієї людської історії. Це відновлення правовідносин після їх порушення та підтримання певного стану або статусу в непорушній цілісності. Саме такі цілі є очевидними та беззаперечними під час захисту будь-яких інтересів, прав або цінностей. Відновлення і підтримання є обов'язковою ознакою, оскільки її наявність переводить захист у законну та бажану площину, надає йому властивостей соціально позитивної діяльності. Зрозуміло, що можна вести мову про захист небажаних явищ, станів або цінностей, але в такому разі ми не зможемо констатувати наявність позитивної категорії захисту з позитивним змістом. Наприклад, якщо нападник під час скоєння ним протиправної дії зіткнувся з надто активним захистом із боку жертви і сам перейшов у стан захисту, ми, з погляду надання оцінки його соціально значущій поведінці, будемо вимушені констатувати радше невдалий напад, аніж необхідність несподіваного захисту. Тому для того, щоб захист лишався захистом, необхідно, щоб його метою було підтримання бажаних цінностей і їх гарантування.

Для розуміння сутності захисту прав варто пам'ятати, що захист є одним із засобів забезпечення права. Цей засіб є одним із найбільш радикальних, але все ж він є саме

засобом забезпечення. Засоби забезпечення прав становлять дуже розгалужену палітру. До них належать різноманітні механізми, способи та прийоми, які спрямовані на підтримання існування права, створення умов для реалізації права, для можливості його реального втілення. Без засобів забезпечення будь-яке право залишається декларацією, не отримує реального імпульсу для створення правової реальності. І це не лише слова, а ознака того, що нормотворець, коли формулює певне право, був зацікавлений в його існуванні. І навпаки, якщо право не має механізмів та засобів забезпечення та реалізації, це означає, що нормотворець не піклується про створення певної групи правовідносин, не зацікавлений у них.

Отже, у визначенні захисту права необхідно спиратися на категорію «засоби забезпечення».

Але ми не вважаємо, що ці явища збігаються за своїм змістом, а поняття «забезпечення» і «захист» тотожні. Захист справді є одним із засобів забезпечення права. Захищати право означає вдаватися до крайніх засобів його підтримання або поновлення, оскільки захист завжди має справу з підключенням до певних правовідносин нового суб'єкта, завданням якого є виконання ролі своєрідного арбітра або навіть втручання для запобігання порушенню. І все ж ми розрізняємо забезпечення і захист як різні правові явища.

Найчастіше забезпечення розглядають у двох аспектах: 1) забезпечення як задоволення якихось потреб, створення надійних умов для здійснення або існування чого-небудь, підтримання і гарантування чогось; 2) забезпечення як матеріальні засоби до існування. Перший аспект є ближчим до правових відносин. Виходячи з наведеного загального визначення, можна уточнити його і визначити забезпечення як діяльність або стан, який передбачає надання ресурсів, матеріалів, інформації тощо, необхідних для повсякденного існування певного явища, його функціонування або доступності для різних суб'єктів із дотриманням порядку, що закріплений для нього. Забезпечення є умовою нормального некритичного існування явища в його статусній формі. У правовідносинах забезпечення переломлюється і набуває ознак правової визначеності, конкретності, функціональності. Якщо сформулювати забезпечення як сукупність механізмів підтримання того або іншого правового інституту або групи правовідносин, то ним є сукупність засобів, спрямованих на створення умов для існування конкретних правовідносин, підтримання їх в актуальному стані, гарантування та формування механізмів належного функціонування цих правовідносин та їх відновлення в разі порушення. Як бачимо, цілком логічним є виділення захисту як однієї з форм або одного з видів забезпечення.

Але за своїм змістом це інша діяльність. Захист завжди пов'язаний із наявністю конфлікту або реальною загрозою його виникнення, наявністю суперечностей, посягання на явище, поставлення його під сумнів. Це ситуація, коли явище заперечується кимось (можливо, не загалом, а лише в конкретних умовах або стані).

Після встановлення зв'язку між захистом та засобами забезпечення треба зазначити, що цей зв'язок характеризує співвідношення цілого (засоби забезпечення) та частини (захист). Але в разі захисту таке співвідношення має значну специфіку. Безумовно, захист сприймається в контексті забезпечення права, створення умов для його реальності та стійкості. Але водночас захист права є самостійним правовим явищем, він має значну автономію, навіть коли залишається засобом забезпечення права.

Коли йдеться про сутність захисту права, неможливо залишити поза увагою правовий статус як один з основоположних правових інститутів. Правовий статус зазвичай визначають як юридично закріплене положення особистості в суспільстві [5, с. 264]. Це визначення є більш-менш класичним. Але, на наш погляд, не дуже вдалими.

Уважаємо, що статус не дорівнює сумі закріплених прав та обов'язків. Також вважаємо, що статус (у перекладі як із латини, так і з багатьох інших мов означає «положення») не можна визначати з використанням поняття «положення». За таким визначенням, якщо його послідовно перекладати, ми отримаємо логічну помилку – коло у визначенні. Статус, тобто положення, буде визначено як положення. Тому ми вважаємо, що поняття правового статусу повинно включати в себе, так би мовити, динамічну складову частину. Ту, яка буде вказувати не лише на наявність норм, що закріплюють певну сукупність прав і обов'язків, а й на гарантованість та забезпеченість статусу, його здатність зберігати ці ознаки під час переходу суб'єкта як носія статусу до різних груп правовідносин. Фактично тут ми наближаємося до констатації феноменологічної природи як самого правового статусу, оскільки, крім суми норм, їх забезпеченості та стійкості, ми визначаємо цінність статусу як інституту права, його значущість для суспільних відносин і держави загалом.

Адже правовий статус не буде ним, якщо він не буде вміщувати механізмів свого забезпечення, зокрема можливості захисту правового статусу суб'єкта. Тому захист (зокрема, права) тісно пов'язаний із правовим статусом. Він є тим допоміжним елементом, який, не входячи до змісту правового статусу, залишається однією з основних ознак реального статусу суб'єкта. Зрозуміло, якщо правовий статус не передбачає можливості його захисту, ми зможемо вести мову лише про декларацію його наявності.

Але повернемося до самостійності захисту як правового явища. Зауважимо наявність процесуальних галузей права і можемо стверджувати, що захист кристалізувався в окрему, відносно самостійну групу правовідносин, яка, хоча і «обслуговує» права суб'єктів, усе ж має значний самостійний потенціал. Такі галузі, як цивільний процес, господарський процес, адміністративний процес і навіть кримінальний процес, забезпечують реалізацію відповідних галузевих прав та свобод суб'єктів, уже давно набули ознак потужних механізмів не лише підтримання статусів та бажаних правовідносин, а й механізмів, які здатні серйозно впливати на суспільні відносини, викликати до життя нові відносини або, навпаки, витіснити небажані. Нині вже не важко уявити захист як такий, як інститут, що не є супровідним, а є самодостатнім.

Ця особливість не виносить захист за дужки окремих груп правовідносин, а навпаки, вказує на те, що він є дієвим та ефективним засобом забезпечення їх існування.

Виходячи з наведеного, якщо підсумувати всі особливості захисту та його ознаки, вважаю, що захист можна визначити як засіб забезпечення та підтримання існування певних правовідносин, що реалізується шляхом активної діяльності, під час якої використовуються прийнятні механізми та прийоми заперечення порушень цих правовідносин, який спрямований на відновлення порушеного стану (правовідносин) із метою його (їх) збереження та гарантування.

Але, як ми вказували на початку статті, метою цього стислого огляду є розгляд захисту, у кінцевому підсумку, не як правової категорії, не як факту або фактів, які підтверджують ефективність окремих видів захисту, а як правового феномену. Тобто як комплексу сутностей, які формують частину правової реальності щодо самого захисту і його можливостей. З огляду на таку мету можемо стверджувати, що захист – це сукупність неемпіричних елементів, цінностей, декларацій, сподівань, очікувань, емоцій, амбіцій тощо, які в сукупності формують значний «зворотний зв'язок» із боку суб'єктів і створюють у них упевненість, віру та довіру, спокій щодо тих або інших правових ситуацій або правовідносин. Або, навпаки, недовіру, страх та побоювання, нестійкі правовідносини та намагання ухилитися від створення чогось тривалого, постійного та повсякденного. Отже, можемо зрозуміти, що захист

прав являє собою щось більше, аніж норми і можливість їх застосування. Він являє собою частину реальності, на яку будь-який суб'єкт спирається ще до того, як він обрав варіант поведінки.

Екстраполюємо все розглянуте на кримінально-виконавчі правовідносини і, зокрема, на захист прав засудженого. Якщо розпочати з огляду механізмів забезпечення прав засуджених, ми побачимо, що вони наявні в національному законодавстві. Ідеться про закріплення правового статусу засуджених, їхнього права на правову допомогу і проведення зустрічей з адвокатами й іншими фахівцями в галузі права. Крім цього, засудженим надано право на подання заяв, звернень та скарг через адміністрацію місця, де вони відбувають покарання. Засуджені також мають можливість спілкуватися із зовнішнім світом, отримувати допомогу від родичів, друзів, близьких та інших осіб. Засуджені мають право звертатися до органів нагляду (прокуратури), а також до Національного превентивного механізму, який працює під егідою Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Якщо вести мову про міжнародні механізми, то до них належить можливість звертатися до Європейського суду з прав людини та до інших міжнародних інституцій, які опікуються правами засуджених. Довершує всі перелічені механізми і засоби громадський контроль. Цей напрям останнім часом є чи не найбільш активним і ефективним. Саме громадські організації, зокрема правозахисні, здійснюють багато реальних заходів, які мають реальний ефект. Усе, від звичайної допомоги засудженому (його консультивання, надання матеріальної, правової, соціальної допомоги тощо), зокрема й захисту прав засуджених у судах або їх представництва в органах держави, до нормотворчої діяльності нині виконується громадськими організаціями.

Але, як впливає із сформульованих вище дефініцій, усі зазначені засоби та механізми можна віднести до норм, інститутів чи комплексів інститутів. Тобто до фактів. І, як було зазначено вище, ці факти мають великий вплив на кримінально-виконавчі правовідносини і нормотворчу діяльність. Як свідчить практика ЄСПЛ, права засуджених у нашій країні, на жаль, перебувають на неналежному рівні забезпечення. Такі справи, як «Вінтман проти України», «Логвіненко проти України», «Петухов проти України», «Сукачов проти України» й інші, красномовно вказують на недосконалість засобів забезпечення

та захисту прав засуджених. У сьомій періодичній доповіді України про виконання положень Конвенції ООН проти катувань та нелюдяного або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, Уряд відповідав на рекомендації і питання, які були сформульовані Комітетом ООН проти катувань та жорстокого поводження, і, як убачається зі змісту відповідей, реформування і вдосконалення процесу виконання покарань в Україні все ще перебуває на низькому рівні реалізації [6]. Багато проблем і складнощів існує саме у сфері забезпечення і реалізації прав засуджених.

Нині засуджені поінформовані про всі ці механізми, більшість із засуджених уміють ними користуватися і, незважаючи на деякі перешкоди з боку окремих посадових осіб органів і установ виконання покарань, роблять це.

Якщо вести мову про феномен захисту прав засуджених, то ми побачимо, що в цій сфері справи значно гірші, ніж у сфері захисту прав людини і громадянина. Адже установи виконання покарань і статус тих осіб, які тримаються в них, у людській свідомості залишаються місцями приниження, ганьби, нерідко катувань та, у всякому разі, позбавлення більшості прав. І недиференційована людська свідомість розглядає такий стан речей як нормальний. Як такий, яким він і повинен бути. Цих осіб суспільство виносить за дужки, не сприймає їх як повноправних і «повноцінних» суб'єктів правовідносини. Це, у свою чергу, свідчить про те, що захист прав засуджених як правовий феномен не є сформованим; його як цілісного правового явища поки що не існує. Самі засуджені, коли опиняються в установах виконання покарань, сприймають значну частину обмежень, заборон та принижень (які притаманні умовам відбування покарання і є «хронічною хворобою» вітчизняних установ) як належні, зрозумілі та прийнятні. І проблема перебуває не лише у площині відсутності феномену захисту прав засудженого, а й у загальному нерозумінні справжньої мети покарання, його соціальної ролі, суті та змісту тих *правовідносин*, які повинні складатися під час виконання покарань.

Завершуючи цей стислий огляд, на превеликий жаль, вимушений констатувати, що феномен захисту прав засуджених в Україні відсутній. Цей захист залишається поки що на рівні окремих фактів його застосування і поступового формування доктрини цього захисту, розуміння його як гуманітарної цінності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Романов М.В. Історичні етапи становлення ідеї захисту прав засуджених. *Проблеми законності* : республіканський міжвідомчий науковий збірник ; Нац. юрид. універ. 2020. Вип. 150. С. 173–187.
2. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Книга первая. Общее введение в чистую феноменологию.
3. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2-х т. Москва : Юрид. лит., 1981. Т. 1. 1981. 180 с.
4. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/zakhyst>.
5. Теория государства и права : Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд. Москва : Юристъ, 2003. 776 с.
6. Громадські обговорення проекту періодичної доповіді України про виконання положень Конвенції ООН проти катувань. URL: <https://minjust.gov.ua/news/announcement/gromadski-obgovorennya-proektu-periodichnoi-dopovidi-ukraini-pro-vikonannya-polozen-konventsii-oon-proti-katuvan>.